

MARCIN MAJEWSKI, *Renesansowe kafle zachodniopomorskie. Studium z historii ogrzewania wnętrz mieszkalnych*, Stargard–Szczecin 2015, ss. 333, w tym 214 rycin i 13 tabel.

Recenzowana publikacja, jak wskazuje dobitnie jej tytuł, dotyczy renesansowych kafli z dzisiejszego Pomorza Zachodniego. Wielopłaszczyznowa analiza tych zabytków, wymagająca wiedzy nie tylko z zakresu nauk humanistycznych, ale również technicznych, w zamierzeniu Autora miała stać się podstawą do studiów z zakresu historii ogrzewania wnętrz mieszkalnych. Ujmując tę problematykę bardziej szczegółowo, Marcin Majewski podjął się próby określenia miejsca zachodniopomorskiego kaflarstwa na tle krajobrazu kulturowego innych obszarów oraz ustalenia treści przedstawień na badanych kaflach w kontekście ewolucji form, technik produkcji, zmian konfesyjnych oraz szeregu zjawisk charakterystycznych dla krajów nadbałtyckiego obszaru kulturowego.

Książka składa się z sześciu rozdziałów obejmujących 306 stron tekstu, uzupełnionego 214 rycinami i 13 tabelami oraz spisami ilustracji, tabel i bibliograficznym. Opracowanie kończą streszczenia niemieckie i angielskie (s. 307–333).

W rozbudowanym rozdziale wstępnym (s. 9–35) Autor, obok prezentacji przedmiotu i celu pracy (egzemplarze kafli pochodzące z przedodrzeńskiej części Księstwa Pomorskiego i północnych terenów Nowej Marchii, datowane na lata ok. 1500–1650; kafle traktowane zarówno jako elementy konstrukcyjne pieców, jak i przekaźniki idei), przedstawił zarys historii badań nad kaflami renesansowymi w basenie Morza Bałtyckiego. Wskazał na niewielką liczbę prac

zbierających doświadczenia historyków sztuki i archeologów oraz zreferował stan badań nad kafkami renesansowymi na terenie Pomorza Zachodniego, podkreślając wagę odkryć i zbiorów ze Stralsundu oraz wskazując na brak ujęć monograficznych dla poszczególnych ośrodków i obszarów. Następnie omówił podstawę źródłową pracy. Analizą objęto zbiory muzealne (około 16 tysięcy fragmentów) oraz instytucji konserwatorskich. Co warte podkreślenia, wszystkie analizowane fragmenty kafli znane są Autorowi z autopsji, a większość z nich nie była do tej pory publikowana. Są to materiały pochodzące z prac wykopaliskowych prowadzonych na zamkach, w miastach oraz w obrębie zespołów klasztornych, które na badanych obszarze w latach 1500–1650 pełniły funkcje folwarczno-rezydencjonalne. Ponadto przeprowadzono kwerendę źródeł archiwalnych¹. M. Majewski w tej części pracy zajął się także kilkoma kluczowymi kwestiami wpływającymi zarówno na sposób analizy kafli, jak i uzyskane wyniki prac badawczych (charakterystyka kafli z badań archeologicznych, problem ustalania datowania oraz uwagi dotyczące terminologii, typologii i techniki). Autor wskazał na duży stopień rozdrobnienia materiału i brak dostatecznej dokumentacji archeologicznej nowożytnych nawarstwień kulturowych. Mimo iż analizowane kafle często znajdowano w warstwach o niejednorodnym charakterze (niwelacyjnych, wypełniskowych, śmietniskowych, zasypiskowych lub latryn), to jednak część pochodziła z miejsc związanych z ich produkcją (pracownie garmcarskie), niektóre znajdowano we wnętrzach mieszkalnych, a inne stanowiły zbiory przeznaczone do ponownego użycia. Istotne jest stwierdzenie Autora, że na przełomie XV i XVI w. stosowano wariant konstrukcji bryły pieca z kafli garnkowych na rzucie prostokąta (s. 25–26)². Na uwagę zasługuje również spostrzeżenie, że kafle z rozebranych pieców znajdowano także w konstrukcjach stropów i pach sklepień. Przykłady tego rodzaju praktyk, stosowanych na terenie Pomorza Zachodniego od XIV w., można spotkać w kamienicach miejskich (s. 26–27, 30)³. W przypadku ustalania datowania kafli, biorąc pod uwagę, że często pochodziły z warstw przemieszanych oraz że mogły stanowić elementy składowe różnych pieców, należy zgodzić się z twierdzeniem M. Majewskiego, że pewną ich datację określają motywy dekoracyjne. Klasyfikując badany zbiór M. Majewski opierał się przede wszystkim na typologii Marii Dąbrowskiej⁴. Przy uwzględnieniu różnic regionalnych (por. ryc. I.11) posiłkował się również pracami Julii Hallenkamp-Lumpe⁵ i Evy Roth Heege⁶.

Rozdział II dotyczy form urządzeń grzewczych (s. 37–62). W trzech podrozdziałach omówiono sposób ogrzewania powietrzem w późnym średniowieczu i renesansie oraz kominki i piece kaflowe z tych czasów. Obok kwestii klasyfikacyjnych i typologicznych (np. propozycji podziału średniowiecznych systemów grzewczych Klausa Bingenheimera⁷) zaprezentowano

¹ Kwerendę prowadzono przede wszystkim w Archiwum Państwowym w Szczecinie (Akta Cechowe i Archiwum Książąt Pomorskich, dotyczące cechów garmcarskich ze Szczecina, Stargardu, Dąbia i Białogardu z przełomu XVI i XVII w.).

² W Gorzowie natrafiono na prostokątną podstawę pieca z trzema warstwami kafli garnkowych, które tworzyły jego ścianę, por. S. Sinkowski, *Średniowieczne piecowisko odkryte na terenie Gorzowa Wielkopolskiego*, „Archeologia Nadodrza”, t. IX, 2012, s. 225–239.

³ Np. podczas badań kamienicy przy ul. Kazimierza Wielkiego — Targ Drzewny w Stargardzie odnaleziono kafle z drugiej połowy XVI w., szkło witrażowe z początku XVII w. oraz drobne przedmioty metalowe (s. 27).

⁴ M. Dąbrowska, *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Wrocław 1987.

⁵ J. Hallenkamp-Lumpe, *Studien zur Ofenkeramik des 12. bis 17. Jahrhunderts anhand von Bodenfunden aus Westfalen-Lippe*, Denkmalpflege und Forschung in Westfalen, t. 42, Mainz 2006.

⁶ E. Roth Heege, *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum*, Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters, t. 39, Basel.

⁷ K. Bingenheimer, *Die Luftheizungen des Mittelalters. Zur Typologie und Entwicklung eines technikgeschichtlichen Phänomens*, Antiquitates. Archäologische Forschungsergebnisse, t. 17, Hamburg 1998, s. 107, 145, 171, 195.

odkrycia i znaleziska związane z różnymi formami urządzeń grzewczych, przeważnie z miast (np. Kołobrzeg, Stralsund, Lubeka) i zamków (np. Darlowo, Spantekow — Spądków, Pęczino). Autor przypomniał też oraz uzupełnił najistotniejsze informacje na temat czasu pojawienia się i upowszechnienia różnych typów kafli oraz zbudowanych z nich pieców, ze szczególnym uwzględnieniem terenu Pomorza Zachodniego. Według badacza pierwsza połowa XVI w. to czas upowszechnienia się kafli płytowych, ale jeszcze do przełomu XVII i XVIII stulecia używano również egzemplarzy miskowych (s. 57–58). Pod koniec podrozdziału II.3 M. Majewski podjął próbę rekonstrukcji modeli pieców stosowanych na Pomorzu Zachodnim (na planie prostokąta, jedno- lub dwuskrzyniowych, z ceglanyimi podstawami, z kablami wieńczącymi i listwami) (s. 59). Bardziej wyszukane formy pojawiły się wraz z początkiem wieku XVII (s. 60–61). W podsumowaniu rozdziału Autor uznał, że w okresie renesansu akumulacyjny piec kafłowy był optymalnym rozwiązaniem w zakresie ogrzewania wnętrz, także z uwagi na walory estetyczne urządzenia (s. 61–62).

Tematyką rozdziału III jest produkcja i handel kablami. Ta część pracy została podzielona na zagadnienia dotyczące miejsc i organizacji produkcji (III.1) oraz rynku zbytu i handlu (III.2). Dużą część tego rozdziału poświęcono analizie źródeł pisanych, w szczególności przekazów dotyczących istnienia cechów garncarskich (na Pomorzu Zachodnim poświadczonych dopiero od drugiej połowy XVI w. — Szczecin, Kołobrzeg, Anklam) lub związanych z przestrzeganiem monopolu cechowego. M. Majewski przedstawił organizację warsztatów produkcyjnych, ich mistrzów (niektóre kable były sygnowane inicjałami), nauk rzemieślniczą i majstersztyk oraz lokalizację garncarni (na Pomorzu Zachodnim zlokalizowano ich zaledwie kilka, w strefie przymurnej miast) (s. 69–70). W podrozdziale III.2 znalazło się bardzo ważne stwierdzenie, że garncarze nie wysyłali kafli na odległość większą niż 60 km, sformułowane na podstawie najnowszych badań ośrodków niemieckich, w tym jeszcze nie opublikowanych⁸. Jednak fakt ten nie przeszkadzał, by handlarze — po zakupie kafli — przewozili je na znacznie bardziej odległe tereny (s. 74). Istotne jest też pytanie, skąd garncarze pozyskiwali formy (patryce) do wykonania kafli płytowych, a także problem modeli (matryc z gliny) do ich wytwarzania. Przytoczono hipotezę Petera Heinza Mielkego o handlu modelami do wyrobu kafli, realizowanym za pośrednictwem swego rodzaju „przedstawicieli handlowych”⁹. Na koniec rozdziału, na podstawie danych źródłowych pochodzących z Wismaru i Rugii, Autor poruszył kwestię kosztów postawienia pieca kafłowego w XVI w. (s. 77–78).

Następna część opracowania to analityczny rozdział IV, świetnie uzupełniony rycinami i tabelami. Podział treści w tej części książki jest bardzo przejrzysty. Autor zaprezentował schemat opisu zbioru kafli renesansowych z Pomorza Zachodniego według następujących parametrów: morfologia i cechy metryczne, masa ceramiczna, formowanie i wypał, dekoracja, datowanie. Wszystkie te parametry zostały odniesione do trzech wyróżnionych w badanym zbiorze typów kafli: formowanych na kole garncarskim, w tym przypadku wyłącznie miskowych (s. 79–89), formowanych na kole garncarskim i w matrycach, określonych przez Autora jako naczyniowo-płytowe (s. 90–103) i formowanych w matrycach (niszowych i płytowych, s. 104–125). Według Autora zachodniopomorskie kable miskowe masą ceramiczną, formowaniem, wypałem oraz wielkością nie odbiegają od podobnych wyrobów z obszarów ościennych i krajów nadbałtyckich (s. 80, 82). Godny odnotowania jest fakt, że w XVI i pierwszej połowie XVII w. piece wnoszone w całości z kafli miskowych były przeznaczone do wnętrz mniej reprezentacyjnych (s. 82). Kable formowane na kole garncarskim i w matrycach (znane z literatury przedmiotu jako *Blattmapfkacheln*, *Zusammengesetzte Nischenkacheln*, złożone kable niszowe) nie występowały raczej na terytorium Rzeczypospolitej, stąd do niedawna brak było polskiego odpowiednika tej nazwy

⁸ P.H. Mielke, *Das Geschäft vor dem Geschäft mit der Ofenkachel*, [w:] 47. *Internationales Symposium Keramikforschung in der Lutherstadt Wittenberg* (w druku).

⁹ Tamże.

(M. Majewski określił je jako naczyniowo-płytkowe). Były one jednak niezmiernie popularne w XVI–XVIII w. w północnej, środkowej i wschodniej Rzeszy. Niektóre egzemplarze z tej grupy były wykonane z białej glinki, a więc być może należy je traktować na terenie zachodniopomorskim jako importy (s. 94). Dekoracje na tych kaflach (m.in. półwałki, karbowanie, ornamenty „sznurowy”, „cekinowy” i roślinny oraz tarczki herbowe, rozetki, ptaki, główki putt, motywy geometryczne) znajdowały się w dwóch strefach: na krawędzi otworu łączącego płytkę z częścią naczyniową oraz pomiędzy krawędzią otworu a narożnikiem kafla (s. 98–101). Były to m.in. herby książąt elektorów zaczerpnięte z grafik Łukasza Cranacha Starszego lub z prac Virgila Solisa z 1555 r. (s. 101–103). Dominowała zielona barwa szkliwa. Zachodniopomorskie kafle naczyniowo-płytkowe Autor datował od około połowy XVI w. do około 1600 r., weryfikując ustalenia historyków sztuki o możliwości ich występowania już w drugiej połowie XV w. (s. 103). Opiswane kafle formowane w matrycach podzielono na dwa podtypy: niezbyt liczne niszowe (*Nischenkacheln*) oraz dominujące w renesansie płytowe (*Blattkacheln*). W obu przypadkach dekoracja płytki licowej została uformowana z modelu. Kafle te dzielą się na wypełniające, gzymsowe, fryzowe, wieńczące i dekoracyjne. Opisując cechy masy ceramicznej M. Majewski użył jednak niefortunnego terminu „konkreje”, zamiast np. „frakcje” (s. 114). Sporo miejsca poświęcono także opisowi dość skomplikowanego sposobu produkcji kafla formowanych w matrycach (s. 114–123), m.in. zwrócono uwagę na stosowanie przezroczytych polew ołowiowych i nieprzezroczytych polew ołowiowo-cynowych, najczęściej barwionych na zielono. Opis ornamentyki tych kafla Autor ograniczył tylko do ogólniejszych stwierdzeń (s. 124). Na Pomorzu Zachodnim kafle płytowe o cechach renesansowych pojawiły się w drugiej ćwierci XVI w., a około połowy tego stulecia stały się niezwykle popularne (s. 125).

Piąty, zdecydowanie najobszerniejszy z rozdziałów recenzowanej pracy (s. 127–239), został zatytułowany „Analiza ikonograficzna i próba rekonstrukcji przedstawień na kaflach renesansowych”. Jest on bardzo rozbudowany, gdyż składa się aż z 15 podrozdziałów, nie licząc podziałów w ich obrębie. Bardzo cennym i istotnym jego uzupełnieniem są liczne, świetnie dobrane i opracowane ryciny (graficzna prezentacja kafla wraz z wzorcami przedstawień oraz mapki z miejscami odkryć kafla danej serii). Mogłyby one być jednak nieco większe, niekiedy bowiem mogą wystąpić trudności w zidentyfikowaniu niektórych detali. Wartość tych ilustracji trudno przecenić, gdyż większa część tego rozdziału dotyczy zagadnień będących w kompetencji historyków sztuki. M. Majewski, omawiając treść dekoracji płytek licowych kafla płytowych, przeanalizował używane motywy. Warto zauważyć, że znacząca część przedstawień ma swoje odniesienia w ówczesnej grafice i w popularnych tematach literackich. Chętnie też posilkowano się wyobrażeniami z monet i medalionów. Niejednokrotnie wytwórca matryc kafla renesansowych, tak jak ówczesny grafik, tworzył serie przedstawień odnoszących się do jednej myśli przewodniej. Autor, wykazując się znajomością warsztatu historyka sztuki i ogromną erudycją, opisał kolejno występujące motywy zdobnicze: mitologiczne, biblijne, alegoryczne i portretowe. Dużą wagę mają ustalenia dotyczące motywów dekoracyjnych na kaflach wieńczących, gdyż jest to najmniej rozpoznany typ kafla na Pomorzu Zachodnim, nie stosowany we wszystkich piecach. Ponadto część ich fragmentów mogła zostać zaklasyfikowana do innych typów kafla, np. fryzów (s. 229). W pierwszej połowie XVII w. na Pomorzu Zachodnim występowały dwie odmiany kafla wieńczących, których wspólnym elementem był trójkątny naczółek o profilowanych krawędziach (s. 231–232). Rozdział V kończy pół strony podsumowania, w którym Autor w bardzo zwarty sposób opisał tematykę motywów pojawiających się na renesansowych kaflach zachodniopomorskich.

Ostatnia część pracy (rozdział VI, s. 241–245) zawiera podsumowanie przeprowadzonych przez M. Majewskiego studiów. Podkreślił on, że zastosował zarówno metody właściwe archeologii, jak i historii sztuki. Można również powiedzieć, że jest to modelowa praca archeologii historycznej, w której Autor znakomicie wykorzystał także swoje kompetencje z zakresu historii sztuki. Co prawda nie jest to pierwsza monografia regionalna kafla z obecnych

ziem Polski¹⁰, jednak w odniesieniu do terenu Pomorza Zachodniego jest dziełem pionierskim i pierwszym ujęciem monograficznym kaflarstwa nowożytnego.

Moim zdaniem, M. Majewski w pełni zrealizował cele swoich studiów, chociaż nie udało się zrekonstruować form pieców, do których budowy badane kafle służyły; w tym przypadku nie pozwolił na to stan źródeł (rozdrobienie materiału oraz niewystarczająca dokumentacja nawarstwień nowożytnych w dawnej praktyce archeologicznej). Autor usystematyzował zbiory kafli renesansowych z interesującego go obszaru, pokazując ich zróżnicowanie, datowanie i cechy charakterystyczne. Podkreślił wpływ zmiany wyznaniowej na tematykę i wymowę wyobrażeń na tych kablach. Treści dekoracji występujących na kablach niszowych były charakterystyczne dla okresu przedreformacyjnego. Zupełnie inna była tematyka zdobnictwa kafli poreformacyjnych. Ikonografię kafli poszerzono o zagadnienia typowe dla prądów umysłowych okresu renesansu i dokonanej zmiany konfesyjnej. Na szczególną uwagę zasługuje stwierdzenie Autora, że płytko licowa kafa płytowego była idealnym nośnikiem dla rozpowszechniania danej idei, w tym przypadku tematyki protestanckiej (przedstawienia związane z nową wiarą, w tym główne postaci zmian religijnych i politycznych, s. 243). Podjęty problem badawczy był analizowany w kontekście uwarunkowań politycznych, religijnych i ekonomicznych, w tym hanzeatyckich, zarówno na Pomorzu Zachodnim, jak i w krajach ościennych. Takie ujęcie tematu umożliwiło stwierdzenie, że opisywane kafle pozwalają widzieć Pomorze Zachodnie w szerszym kontekście geograficzno-kulturowym związanym z basenem Morza Bałtyckiego — wspólnocie świata nadbałtyckiego w okresie wczesnonowożytnym (s. 244–245). Pisząc o lokalnych ośrodkach produkcji M. Majewski słusznie stwierdził, że tylko ze względu na dysproporcje w stanie badań Stargard jawi się jako centrum garmcarstwa (s. 245), czy ściślej mówiąc kaflarstwa zachodniopomorskiego. Autor kończąc zwrócił uwagę na zagadnienie granicy występowania motywów charakterystycznych dla renesansowych kafli obszaru bałtyckiego, np. w odniesieniu do ziem Rzeczypospolitej, co pozwala mieć nadzieję na dalsze studia tego badacza dotyczące problematyki nowożytnego kaflarstwa.

Należy jeszcze podkreślić, że przywoływane przez M. Majewskiego bardzo liczne pozycje bibliograficzne, w tym najnowsze opracowania z lat 2014–2015 (także niepublikowane), to w zdecydowanej większości prace obcojęzyczne, głównie niemieckie, ale również skandynawskie (szwedzkie, norweskie, duńskie i fińskie) oraz czeskie i holenderskie. Pokazuje to znakomitą orientację Autora w literaturze przedmiotu oraz ogrom pracy, którą wykonał.

Dariusz Poliński
(Toruń)

¹⁰ Por. K. Dymek, *Średniowieczne i renesansowe kafle śląskie*, Wrocław 1995.